

Dobos Károly Dániel: *Sém fiai. A sémi nyelvek és írásrendszerek története.* Pázmány Egyetem eKiadó – Szent István Társulat, Budapest, 2012, 435 oldal, 4800 Ft.

Dobos Károly Dániel 2012-ben megjelent könyve a hazai könyvpiacra tatóngó úr betöltésére hivatott, régóta várt alkotás. Újdonságnak számít, és nemcsak a sémi nyelvekkel foglalkozó szakirodalom körében – hiszen ezt megelőzően még nem született magyar nyelven a témában ilyen átfogó igényű monográfia –, hanem a tudományos-ismeretterjesztő művek sorában is. Ez a könyv ugyanis a szűk szakmán kívül deklaráltan szélesebb rétegekhez is el kíván jutni (lásd a *Kinek szól ez a könyv?* című bevezető gondolatokat, 23–24. o.), és alapos okunk van feltételezni, hogy ez így is lesz.

Címválasztás(ok)

Maga a főcím (*Sém fiai*) is ennek a szándéknak a kifejezését szolgálja: nem kell hozzá különösebb biblikus műveltség, hogy tudjuk, biblikus allúzióról van szó, de ha valaki még sincs tisztában a „Sém fiai” szókapcsolat eredetével, annak is figyelemfelkeltő hívószó. Kikövetkeztethetjük belőle, hogy a téma nem szigorú nyelvészeti keretek között kerül bemutatásra (vö. a 33. oldalon írottakkal), hanem tágabb, sokak számára izgalmasabb, érthetőbb művelődéstörténeti összefüggésben.

A szerző azonban semmit nem akar a véletlenre bízni: az afroázsiai *phylum*ról szóló részben (35. o.) mindenki számára világossá teszi a főcím bibliai eredetét. Magyarozatával egyúttal a saját maga állított műfaji követelményeknek is eleget tesz, a *Sém fiait* ugyanis felsőoktatási használatra szánja (24. o.) – s valóban, a tankönyvi célzattal készült monográfiában (saját definíció szerint: *bevezetőben*, 24. o.) alig van olyan fogalom, idézet, idegen kifejezés, utalás, amely ne lenne gondosan körüljárva, értelmezve, definiálva.

A könyv nyelvi egységének (35–342. o.) különféle címadásaiból is arra következtetünk, hogy a szerző jól tudja, hogyan kell szélesebb olvasói rétegeket megmozgatni-megszólítani: választásai-val felkelti az érdeklődést, érdekeltté teszi az olvasót az adott sémi nyelv és kul-

túra megismerésében-befogadásában.¹ Megoldásainál – néhol tudatosan-didaktikusan, néhol „ösztonösen” – tekintetbe veszi a meglévő kultúrtörténeti háttér-ismereteket, amelyeket összefoglalóan akár általános műveltségnek is nevezhetünk, és megpróbálja lerombolni az afféle előítéletet, miszerint a téma „száraz” volna. De legyen szabad megjegyeznünk, hogy előzetes várakozásainkkal ellentétben a sémi írásrendszert felölelő rész (345–395. o.) címeinél már nemigen találunk ötletes, érzelmi hatást keltő megoldásokat. Pedig itt is jól jönne egy kis népszerűsítés, a potenciális olvasótábor ily módon történő aktiválása!

S ha a könyv főcíméről azt mondtuk, hogy a szakmán kívülieket igyekszik megszólítani, az alcím (*A sémi nyelvek és a sémi írásrendszerek története*) már a szakmának (is) üzen: a monográfia tudományos jellegét ígéri. A tárgymegjelölés azonban picit „félrevezető” lehet, ugyanis nem egészen fedi le a könyv tényleges tartalmát. Nyilván pontosabb volna, ha megjelenne valahol a „kulturák” kifejezés is, a „nyelvek” és az „írásszerek” valamiféle összefoglalásaként vagy közös nevezőjeként. Ugyanakkor az ókori kultúrákról, hagyományosan, ha a „nyelv” felől, akkor az „írás” felől is gondolkodunk (és fordítva), a szerző tehát nyilván ezzel a konvencióval is él, amikor a két kategória együttes használatát nem szándékozik megtörni, kiegészíteni.²

És egy utolsó, formai természetű megjegyzés még a címekhez. A *Tartalomból*, sajnos, nem derül ki egyértelműen, hogy mi számít fejezetnek, és mi számít az adott fejezethez tartozó kisebb egységnek a könyvben (tehát a fejezetek-alfjezetek hierarchiája); a címek elrendezése, illetve kiemelése ugyanis nem tükrözi a könyv felosztásában megnyilvánuló rendszert. Ez pedig nemcsak a *Tartalom* és a könyv formai-tartalmi tagolása közt létrejövő – igaz, minimális – diszharmónia miatt zavaró kissé, hanem azért is, mert így a sémi nyelvek Huehnergard³ nevével fémjelzett nyelvészeti felosztása, amely a *Sém fiai* rendszerezésének alapjául szolgál (61. o., részletesen erről lásd alább), nem érvényesül maradéktalanul a *Tartalomjegyzékben*. Márpedig ott is jó volna a huehnergardi modellt, illetve a rubini „családfát”⁴ – legalábbis a csoportok, alcsoportok szintjén, a technikai lehetőségeket kihasználva – szemléltetni!

Stílus

A könyv stílusának jelentősége – kiindulva a szerző tudatosságából – a célkitűzések és a szándékolt hatás szempontjából aligha kisebb, mint a könyv tárgyának. Erről az attitűdről, illetve a kiválasztott „irályról” pedig egyaránt kijelenthetjük: igen újszerűnek számít! Mindjárt a *Bevezetőben* megfogalmazódik, hogy a szerző „közérthető stílusban” akar írni, sőt még „móttót” is választ indoklasképp: „amiről nem tudunk egyszerűen beszélni, azt valójában még nem értjük” (24. o.). Mi most annak fogunk röviden utánajárni, hogy milyen stílári és egyéb kommunikációs eszközöket használ a „közérthetőség”, valamint a kívánt műfaj: a tankönyv-jelleg megteremtése érdekében.

Elsőként a bőséges magyarázatokat, értelmezéseket emelhetjük ki. Akár nyelvészeti fogalmakról van szó,⁵ akár ritkán használt földrajzi és vallási terminusokról, akár idegen szavakról:⁶ nem hagyhatja definíció, körülírás vagy pontos magyar megfelelő (fordítás) nélkül. De előszeretettel él a didaktikus kérdésfelvetés módszerével is.⁷ Ezzel élesebb megvilágításba helyezi a problémát, ugyanakkor közelséget is teremt, hiszen ha a szerző kérdez, az egy kicsit olyan, mintha az olvasó (nevében) tenné. A kérdésekre adott válaszok értelemszerűen a tananyag elsajátítását automatizálják. Az interaktív, egyik témáról a másikra átvezető, meg- és felszólító formuláival közvetlenül az olvasót szólítja meg, néhol egyenesen be is vonva a téma feldolgozásának folyamatába.⁸

Az egzakt információk – nyelvek, dialektusok nevei, fontos kategóriák – nyomatékosítására a vastag betűs kiemelést alkalmazza szívesen, amely a tankönyv-jellegét erősíti a műnek, éppen úgy, mint a pontokba szedő technika használata is.⁹ Az ismeretanyag pontokban (és alpontokban) történő szisztematizálása azonban nemcsak az eligazodást segíti az információbőségben (vö. 24. o.), hanem a szerző racionális látásmódjáról és rendszerező habitusáról is tájékoztat.

A *Sém fiai* stílusa tehát olvasóorientált, az ismeretek elsajátítását megkönnyítő, a szaknyelvi monoton közlésmódtól elütő, a mindennapi beszélt nyelvi változathoz közel álló (olykor rétegnyelvi fordulatokat is tartalmazó),¹⁰ üdítő innováció. A szerző

kihasználja, megragadja a rendelkezésére álló nyelvi-stiláris (és nyomdatechnikai) eszközöket a célja eléréséhez. Egyetlen lehetőséget nem aknáz ki maradéktalanul szerintünk: ez pedig a magyar nyelvi párhuzamokban rejlő lehetőség.

Természetesen a szerző maga jogosít fel arra, hogy elvárásaink legyenek e téren, hiszen többször is rámutat magyar nyelvi vonatkozásokra.¹¹ Példái jók, de kissé rendszertelenek, esetlegesek, és a lehetőséghez képest csekély számúak. Persze jól végig kell gondolni, hogy hol húzzuk meg a határt, milyen elv alapján „szelektáljuk” a magyar vonatkozásokat. Ez nyilvánvalóan nem könnyű feladat, és ha csak a sokadik szempont, amire figyelniünk kell, akkor érthető a laza asszociációs keretbe ágyazás. De akkor sem árt, ha felfedezhető a magyar nyelvi példatárban némi következetesség vagy rendezőelv!

Szemlélet

Beszámolónkban eddig főként a formai jegyekből adódó többletjelentésre koncentráltunk, most következzenek a tisztán tartalmi összetevők is! Mindenekelőtt két tényezőre szeretnénk felhívni a figyelmet.

Egyrészt a könyv felépítésében megjelenő tudatosságról kell szót ejtenünk. A szerző a bevezetőben *a nyelv és az írás* kapcsolatát boncolgatva a sorrendiség didaktikai szempontjait is vizsgálat tárgyává teszi (31–32. o.). Megosztván velünk a lehetséges variációk előnyeit-hátrányait (pontokba szedve!), meggyőző minket arról, hogy miért is ésszerű a *nyelvekkel* kezdeni. Tudatosan dönt tehát amellet, hogy a sémi nyelvek (kultúrák) bemutatása az írásrendszerek elé kerüljön, de egyúttal nyomatékosan leszögezi, hogy a két terület nem választható el élesen egymástól – és természetesen ezt menet közben bizonyítja is.

Másrészt ismételt megemlíjtük a könyv felosztásában megnyilvánuló szemlélet újdonság-voltát: a Hetzron-modell (1975, 1976) Faber (1997) és Huehnergard (2004, 2005) által továbbfejlesztett változatának alapul vételét,¹² azaz az arab nyelv, valamint az ókori feliratos délarab (szajhádi) centrális besorolása mellett elköteleződést.¹³

Könyvét, a *Sém fiait* Dobos Károly Dániel tehát ennek megfelelően a következőképpen építi fel.

A sémi nyelveket nagyobb nyelvi egységbe helyezve először az afroázsiai *phylumról* és egyes tagjairól beszél: az egyiptomi, a berbero-libiai, a kúsita, az omói és a csádi nyelvekről (35–49. o.). Utána általános elméleti kérdésekről értekezik: afroázsiai (például az afroázsiai komparatív nyelvészetről) és sémi nyelvészeti témakörben (*A sémi nyelvek mai kiterjedése és felosztása*, 53–64. o.)

A sémi nyelvek ismertetésében – a kronológiai rendet megtartva – keletről indul. Ide azonban nemcsak az akkád- és az eblait sorolja, hanem az amurrút, valamint az „Amarna-táblákat” is (67–117. o.). Kár, hogy ezt a besorolást a Rubin-féle családfával nem erősíti meg, az ugyanis az amurrúra egyáltalán nem tesz utalást (mint ahogy az „Amarna-táblákra” sem, vö. 63. o.)! Nehezíti az értelmezést továbbá, hogy csak következtetni tudunk a jellemzésből a besorolás indítékaira.

A keleti ág tárgyalása után jut el a nyugati ágig, ezen belül is először a centrális ág északnyugati sémi csoportjáig (125–244. o.). Itt szintén a kronológiát tartja szem előtt: a Kr. e. 2. – sőt az egyiptomi piramisok, valamint Észak-Szíria esetén részben a 3. – évezred nyelvemlékeivel kezd¹⁴ (az egyiptomi, az észak-szíriai, a bübloszi, a Deir Alla-i, valamint a proto-kánaáni feliratokkal), majd ezt követően Ugaritra, illetve a Kr. e. 1. évezredből (pontosabban: az első évezredtől kezdődően) dokumentált északnyugati sémi nyelvekre tér rá.

És itt egy fontos szemléletváltást kell jelezni! Nevezetesen: hogy nem a hagyományos kánaáni-arámi distinkciót alkalmazza az osztályozásukra (nota bene, ebből a szempontból sem jó választás a Rubin-féle diagram), hanem – Randall Garr nyomán – dialektuskontinuumként tekint rájuk (vö. 147. o.), amelynek egyik végén a főníciai áll (a bübloszi dialektussal mint önálló nyelvi szigettel), a másik végén pedig a vaskori Deir Alla-i feliratok és az arámi nyelv (az északi jaudi- vagy számi dialektussal mint önálló nyelvi szigettel).¹⁵ Értelemszerűen a kontinuumon elfoglalt pozíciójuk lesz a további leírás sorrendjének kiindulópontja, amely néhányuk esetében túl is lép a rendszer alapjául szolgáló időkorláton. A főníciai esetében ugyanis a nyelv és a vele szoros kultúrtörténet (a nyugati dialektus: a pun, illetve az újpun révén) az arab hódításig terjed, a héber

és az arámi pedig más-más módon (és eltérően dokumentáltan), de átível a „történelmen”, egészen napjainkig (a héber a Kr. u. 2–3. századtól beszélt nyelvként lényegében nem létezik a 19. századig, de írott nyelvként „folyamatosan” jelen van, az arámi történetét pedig „a 13. és a 19. század közötti időszakban valójában nem ismerjük”, lásd 240. o.).

A szerző tehát ezen nyelvek történetét – amennyire tudni lehet, illetve amennyit a tudományos kutatások eddig feltártak a történetükből – kezdettől fogva napjainkig (a főníciainál: a kihálásáig) bemutatja, valamennyi nyelvtörténeti szakaszt és dialektológiai változatot ismertet (természetesen az ammonit is, amely szintén nem szerepel Rubin diagramján), és mindeközben, ahogyan már megszokhattuk, nagyon alapos vallás-, irodalom- és műfaj-történeti bevezetést is nyújt (a fogalmak pontos meghatározásával).

Újszerű megközelítése miatt még két további mozzanatra szeretnénk ezen a ponton rámutatni! Elsőként a bibliai arámi elhatárolására (lásd *Létezik-e bibliai arámi?*, 220–221. o.). A bibliai arámi nyelvet ugyanis a szerző – a korábbi álláspontoktól eltérően,¹⁶ Stephen Kaufmannal egyetértve¹⁷ – nem tekintti egységesnek. Ezra arámiját a birodalmi arámira (Kr. e. 600–200) jellemző nyelvváltozatnak, Dániel bizonyos szakaszait pedig közép-aráminak (Kr. e. 200 – Kr. u. 250) minősíti. Ezáltal elhatárolódik a címben is megkérdőjelezett fogalom használatától, illetve általában e fogalom létjogosultságától. Említésre érdemes továbbá a kései vagy klasszikus arámi szakasz (Kr. u. 250–1200) kategorizációja is, amely nem a hagyományos keleti és nyugati dialektológiai szempontú kategorizációra épül¹⁸ (228. o.), összhangban a legújabb tudományos eredményekkel.¹⁹

Az északnyugati csoportot a centrális nyelvek arab ága (az óészakarab dialektusok és a tulajdonképpen arab, 247–295. o.), majd pedig a délarab ág (az ókori feliratos délarab nyelvek, 299–310. o.) követi. A *Sém fiait* holisztikus szemlélete ennél az egységénél is megmutatkozik: minden kapcsolódó nyelv- és szöveg- emlékllel, dialektussal, és az összes releváns tudománytörténeti, irodalomtörténeti tudnivalóval megismerkedhet az olvasó. Például az óészakarab feliratos anyag kapcsán az oázisi északarabbal, a szafáival, a hiszmáival, a számúival és

a haszáival, az ókori délarab nyelveknél pedig a szábeussal, a mainival, a katabá-nival, a hadramautival – hogy köztük a „tulajdonképpen” arab nyelv 41 oldalt kitevő (254–295. o.), rendkívül színes és olvasmányos bemutatásáról ne is beszéljünk!

A centrális nyelvek után a nyugati sémi nyelvek déli ágának, azaz a dél-nyugati ágának – a modern délarab nyelveknek (313–316. o.) és az etiópiai sémi nyelveknek (317–342. o.) – a sajátosságait tárja elénk a szerző,²⁰ a tőle megszkott precizitással, alaposan. A modern délarab esetében így felsorolja az egész csoport: a mehri, a harsúsi, a bathári, a hobjót, a dzsibbáli és a szokotri nyelv valamennyi ismervét – főként földrajzi és aktuál-társadalmi kritériumok alapján, Marie-Claude Simeone-Senelle legújabb kutatásai nyomán.²¹ De Etiópia sémi nyelveiről is bőséges és beható összefoglalással szolgál, amelyből a történelmi, kulturális információk éppúgy nem hiányoznak, mint a klasszikus etióp nyelv: a geez és a ma használatos – mintegy 14–15 – etióp nyelv részletekbe menő, főként diakrón vetületű, valamint a kortárs beszélőközösségek számát, nyelvhasználati szokásait érintő leírásai.

Itt ér véget az első, a nyelvi egység. Láthatjuk, a ma ismert összes sémi nyelvet és kultúrát tárgyalja a szerző – a konkrét nyelvekre vonatkozó legfrissebb eredményekre támaszkodva –, ráadásul igen aprólékos részletességgel. Minden lehetséges esetben beszél a leletek (szöveg-, nyelvelmékek) feltárásának körülményeiről, a felfedezés jelentőségéről, a feldolgozás fázisairól és egyéb tudománytörténeti kérdésekről, a városállam és a nyelvhasználók történetéről, a mai beszélőközösségek társadalmi vonatkozásairól, az adott nyelven íródott források fajtáiról, történetéről, az irodalmi műfajokról. A nyelveket az oktatói céllal írt nyelvészeti bevezetőben (24–32. o.) ismertetett fogalmak mentén, történeti, földrajzi és társadalmi összefüggésrendszerükben tárgyalja, amelyhez a releváns diszciplínák: a történeti nyelvészet, a dialektológia, az areális nyelvészet, a szociolingvisztika, valamint a pszicholingvisztika terminológiáját és módszertanát használja fel (ez utóbbit az újrab kialakulásáról szóló elemeltekkel kapcsolatban, vö. 270. o.).²² Azaz napjaink legmodernebb általános nyelvészeti diszciplínáinak megközelíté-

seivel (módszereivel, eszközeivel) teszi vizsgálat tárgyává az ókori (és jelenkori) sémi nyelveket!

Ennek az újszerű metodológiai szemléletnek köszönhető, hogy a könyv első felében igen erőteljesen artikulálódnak bizonyos (olykor problematikus) kérdések. Említettük már a *dialektuskontinuum* jelenségét, amelyről a szerző nemcsak a Kr. e. 1. évezred északnyugati sémi nyelveivel összefüggésben (147. o.), hanem az arabbal (276–278. o.), a modern arámi nyelvek északkeleti változataival (az ún. NENA nyelvekkel, 242. o.) és a modern etiópiai nyelvekkel (341. o.) kapcsolatban is ír. Szintén szóltunk a *diglosszia* fogalmáról, amely a könyvben főként az arab nyelvi realitás okán kerül elő (270–271., 274–276. o.). De olyan további, fontos modern nyelvészeti vizsgálati tárgyak (szempontok, terminusok stb.) is megjelennek, mint: a *funkcionális diglosszia* a második Templom korabeli héber nyelvben (175. o.); az *írásos dokumentumok és a korabeli beszélt nyelv viszonya* a sumer-akkád szöveg-emlékek (68. o.), a birodalmi sztenderd arámi (221. o.), a babilóni zsidó arámi varázsszövegek (238. o.) és a középkori arab nyelvjárások kapcsán (268. o.); a sumer-akkád (69–72. o.), a héber-arámi (174. o.), az akkád-arámi (216. o.), a samaritánus arámi-arab (230. o.), a szír-arab (233. o.), a kúsita-sémi (319. o.) *kétnyelvűség, illetve nyelvcsere problematikája; a földrajzi adottságok hatása a nyelvhasználatra* Etiópia nyelvi sokszínűségével kapcsolatban (317. o.); a *nyelvi változás történelmi-társadalmi okai* a fogság utáni és a rabbinikus héberben (173., 184. o.), a modern arámi-ban (240–241. o.), valamint az arabban (269–270., 273. o.); az Újasszír, az Újbabilóni és az Óperzsa Birodalom (174., 215–216., 218., 221. o.), továbbá az arab hódítók *nyelvpolitikája* (264–265. o.), és a *nyelvpolitika* (a központi szabályozás) *teljes hiánya* a modern délarab nyelvek esetében (314. o.). Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül a *feliratok vagy táblára írt szövegek nyelvészeti értékelését* sem, amelyet a szerző az óészakarab feliratok (248. o.), az ókori feliratos délarab nyelvek (304. o.) és az eblai gazdasági jegyzékek (98. o.) bemutatásánál fejt ki részletesen. A lista természetesen nem teljes, de reményeink szerint kielégítően illusztrálja a sémi nyelvek feldolgozásában tetten érhető tematikus szempont-

rendszert, és általában véve a könyv újszerű látásmódja következtében kirajzolódó hangsúlyviszonyokat.

A tankönyv második részét a sémi írásrendszerekről szóló egység teszi ki (345–395. o.). A szerző mindenekelőtt széles összefüggésbe helyezi a tulajdonképpen témát, egy átfogó bevezetés keretében (*A világ írásrendszereinek rövid tipológiája*, 345–348. o.). Csak ezután tér rá a sémi írásokra, a nyelvi egységben alkalmazott kronológiai szempontnak megfelelően.

Az ékírással kezd tehát (348–354. o.), ezt követően mutatja be a sémi hangjelölő írás történetét, amelyben először a proto-sínai (355–358. o.), a proto-kánaáni (358. o.), a vádi el-Hol-i (358–359. o.) és az ugariti írásról (359–360. o.) szól, majd ez utóbbi kapcsán a sémi ábécére tesz kitékintést (360–361. o.). A déli sémi hangjelölő írásokon belül a délarab (362. o.), az északarab (363–364. o.) és az etióp írásrendszereket (364–366. o.), az északnyugati ághoz tartozók között pedig a föníciai (366–369. o.), a paleo-hébert (369–371. o.) és a belőle kifejlődött samaritánust jellemzi (372. o.). S végül a legkétségteljes kialakuló, számos módon szétágazó arámi írásrendszer sajátosságait foglalja össze (372–391. o.).

Mielőtt azonban az arámi részletezésébe belemennénk, érdemes megállnunk egy pillanatra! A föníciai írásról ugyanis a szerző meglehetősen merész kijelentést tesz (367. o.). Állítása szerint (és itt nem hivatkozik külső szaktekintélyre) föníciai írástípusról csakis a héber és az arámi önállósodását követően lehet beszélni, addig nem (tehát a Kr. e. 8. századtól). Amit tehát ma minden hangjelölő írás ősenek tekintenek,²³ az valójában még nem a föníciai, hanem egy differenciálatlan, közös északnyugati sémi írásos hagyomány.

És visszatérve a könyv utolsó részét képező arámi írásrendszerre. A keleti ággal foglalkozik először (373–378. o.), bemutatván az iráni világban (374. o.), valamint – az összefoglalóban keleti arámi írásformáknak nevezett – mezopotámiai (374–375. o.) és szír-palmürai (375–378. o.) csoportban meghonosított valamennyi írástípust. Így pl. megismerkedhetünk a pártussal, a pehlevivel, a közép-ázsiai türk rovásírással (az iráni világból), az elámival, a mandeussal (a keleti csoport mezopotámiai ágából), a palmüraival, a szírrel, a manicheussal és

a modern arámi írástípusokkal (a keleti csoport szír-palmürái ágából) stb. Az átláthatóság szempontjából nagyon hasznosnak bizonyul a keleti ághoz mellékelt diagram, amely az írásforma evolúcióját szemlélteti (373. o.). Kár, hogy a nyugati ághoz nem csatol ilyen illusztratív, didaktikus segédeszközt!

A nyugati ág ismertetését – a történeti fejlődést szem előtt tartva – a nabateussal nyitja (378–379. o.), ezt követi az arab írás nagyon precíz leírása (380–384. o.), megkülönböztető figyelmet szentelve az arab kalligráfiának (383–384. o.). A nyugati részt – és egyben az írástörténeti egységet, azaz az egész könyvet – a zsidó (kvadrát) írásról szóló alfejezet zárja (385–391. o.), amelyben a maszóráról (387–389. o.) és a modern héber ortográfiáról (389–390. o.) külön is szó esik.

Az írásrendszerek leírásában is, láthatjuk, a holisztikus szemlélet érvényesül. Nemcsak mennyiségi, hanem minőségi értelemben is: a szerző valamennyi esetben a rá jellemző elmélyültséggel tárgyalja a szóban forgó írás felfedezésének és megfejtésének a történetét, az írástörténeti vonatkozásokat, különös tekintettel az előzményekre, az érintkezésekre és a hatástörténetre. Nem tulajdonít kisebb jelentőséget az adott írástípus strukturális bemutatásának sem (legyen az piktografikus, logogrammatikus vagy fonetikus, és azon belül is abdzsad vagy alfabetikus, esetleg abudzida): hosszasan értekezik a jelek alkalmazásáról, funkciójáról, számáról, sorrendjéről, a kötés módjáról, a szimbólumok alakjáról, kombinációjáról stb., ábrákkal, táblázatokkal is kísérve a leírtakat. Mindenképpen folyamatosan hangsúlyozza az írás és a (beszélt) nyelv problematikáját, egymást sokszor nem egy-az-egyben leképező viszonyát (lásd pl. 68. o.; 97. o., 12. jegyzet; 348. o. stb.), amellyel az olvasót is az íráshoz való kritikus hozzáállásra ösztönzi. És mivel a didaktikus és gördülékeny stílus itt is adott (a részleteket lásd fenn), a könyvnek ez az egysége sem száraz információhalmaz, hanem „élvezetes olvasmány”.²⁴

A *Sém fiai* naprakész és holisztikus látásmódjával kapcsolatban már csak egyetlen területet nem érintettünk, mégpedig a szakirodalomét. Ha jól számoltuk, az *Összesített bibliográfia* (397–419. o.) 445 tételt tartalmaz. Ez magában foglalja egyrészt a primér források és a szekundér irodalom jegyzékét

(kiadványok, internetes elérhetőségek, adatbázisok),²⁵ másrészt a ténylegesen hivatkozott bibliográfiai tételeket és a továbbvezető szakirodalomhoz feltüntetett listát egyaránt. Nyilván nem kell hangsúlyoznunk, hogy ez az óriási szám már önmagában is a szerző hallatlanul alapos felkészültségéről, a téma szakirodalmában való széles körű jártasságáról tanúskodik. S ha figyelembe vesszük a leggyakrabban előforduló (szám szerint 50) bibliográfiai tételhez írt *Rövidítések jegyzékét* (19–22. o.), láthatjuk azt is, hogy zömében az 1990-es évektől kiadott könyveket, tanulmányokat tekint mérvadónak.²⁶ Tájékozottsága a szakirodalomban, és azon belül is a kurrens és a legfrissebb irodalom, de legfőképpen is az *értő és kritikus felhasználás* terén – példaértékű!

Kritikai észrevételek

Remélhetőleg az eddigi ismertetésünk-ből is kitűnt Dobos Károly Dániel kritikai érzékenysége, amellyel a témát feldolgozza. Nemcsak tisztában van egy-egy jelenség kapcsán a különféle tudományos felfogásokkal, hanem ezeket ütközteti is: vitatkozik, érvel, cáfol, és szükség esetén – felelősségteljesen – meghozza a saját döntését. Ha teljes a bizonytalanság a tudományos közvélekedésben egy-egy kérdésről, és önálló elgondolása, álláspontja sincs, azt sem rejti véka alá (például a D'mat államilakulatról, 320. o., a sémi hangjelölő írás kialakulásáról, 359. o. stb.). Kritikai mentalitása, „tudományos szkepszise”²⁷ követendő – szakmabelinek és „laikusnak” egyaránt.

Most részben ezt a kritikai attitűdöt követve, részben pedig a recenzensi (írott vagy íratlan) kötelezettségünknek eleget téve, még néhány általános kritikai megjegyzést tennénk. Határozottan leszögezzük azonban, hogy ezek csupán szubjektív észrevételek, és nem jelentik azt, hogy a recenzens maga képes lenne vagy képes lett volna bármi jobbat produkálni az inkriminált területeken. Mint-hogy nyilvánvaló az is, hogy éppen a szerző maximalizmusa bátorít fel minket arra, hogy az esetleges „hiányosságokra” rávilágítsunk.

Ahogy fent kifejtettük, tökéletesen egyetértünk abban, hogy a nyelvbumutatás nem nélkülözheti a tágabb, iroda-

lomtörténeti, történelmi, kulturális kontextus bemutatását. Néhol azonban, úgy érezzük, a hangsúly eltolódik ez utóbbi irányába. Ilyen aránytalanság figyelhető meg az ugariti és az arámi leírása esetén. Az ugariti nyelvről, a besorolási nehézségeken kívül, amelyek egyébként éppen a nyelvre vonatkozó ismereteink korlátozottságával függnek össze (vö. 139. o.), szinte egyáltalán nem esik szó. Nagyon jó, hogy a szerző reflektál a megismerés korlátaira, problémáira, de a felhasznált és a megadott nyelvészeti szakirodalom (mintegy 5-6 tétel) azt sugallja, hogy az írásba foglaltaknál (lásd 138. o. 50.–51. jegyzet) azért bőségesebb információval rendelkezünk a nyelvről. Egyébként éppen a klasszifikálás okán lehetne szólni olyan hangtani-alaktani jelenségekről (például a kánaáni hangtörvény, a szóvégi vokálisok, az esztéveződések kérdéséről stb.), amelyek eldönthetik pro vagy kontra a dilemmát.

Az arámi nyelvnek ugyan jóval nagyobb részt szentel értelemszerűen (és nemcsak az ugariti nyelvhez képest, hanem arányaiban is), de ha megnézzük, még mindig nem eleget, továbbá a történeti és a dialektológiai szemponton kívül más (például strukturális, tipológiai szempont) nemigen érvényesül a nyelvleírásban.

Általánosságban is elmondható, hogy a sémi nyelvi érintkezések, egymásra hatások, amelyek akár areális, akár történeti-társadalmi okokkal magyarázhatók, nincsenek igazán *leíró* nyelvi aspektusból megragadva a könyvben. A szinkron nézőpont pedig fontos kiegészítése, szemléltetése lehetne a nyelvek közti kapcsolatok diakrón, dialektológiai és szociolingvisztikai vetületének!

Most pedig lássuk a didaktikai természetű „hiányosságokat” (részben megismételve a korábbiakat)!

Nagyon praktikusak a fejezetek, alfejezetek élén elhelyezett térképek, de nem mindig lehet könnyen beazonosítani rajtuk az aktuálisan tárgyalt nyelvet, nyelvcsoportokat. Didaktikai szempontból az volna a célravezető, ha olyan térképek lennének mellékelve, amelyek teljesen kompatibilisek a témával, tehát az adott nyelvek területi megoszlása is fel lenne tüntetve rajtuk. Talán bizonyos nyelvek, nyelvcsoportok, dialektuskontinuumok esetében egyáltalán nincsenek is ilyen térképek az interneten (ezért nem is kerülhettek be a könyvbe), így elké-

szítésükhöz szakember segítségére volna szükség. Mindenesetre megérné!

A másik didaktikailag kifogásolható jelenség háttérben feltehetőleg szintén gyakorlati-technikai okok rejlenek. Amint azt már többször jeleztük, a tankönyvben található sémi nyelvfelosztás és a szemléltető eszközként megjelenített rubini családfa-diagram (63. o.) nem korrelál egymással. Ajánlatosabb lenne olyan családfa-modellt (is) alkalmazni, amely összhangban van a tematikával. Javasoljuk, hogy a szerző saját diagramon mutassa be az általa képviselt lezármaztatási sémát.

És egy technikai természetű megjegyzés a lábjegyzetelésről. Arra gyanakszunk, valami technikai hiba csúszhatott be a tördelés során, mivel nem találtunk rendszert (hiába is kerestünk) a jelenlegi, újrakezdő számozásban (nem fejezetenként, de nem is alfejezetenként történik). Egy újabb, második kiadáshoz feltétlenül szükséges, hogy a lábjegyzetek számozását újragondolják és javítsák.

Végül egy jövőbeni projekt-javaslat. Célszerű lenne, ha a kötethez külön szöveggyűjtemény is készülné, amelyben a vonatkozó forrásszövegek lennének közzétéve, szemelvényes formában, magyarul. Jelentősége egy ilyen sémi nyelvi-irodalmi *chrestomathiának*, úgy gondoljuk, evidens, mint ahogy azt sem kell különösebben hangsúlyozni, milyen hasznos kiegészítése, segédlete lenne a *Sém fiainak*.

Ajánlás

Hosszú ismertetőt írtunk egy műről, mert sok mondanivalónk volt róla. Már ezzel önmagában is jeleztük, hogy ezt a művet nem lehet néhány gondolattal elintézni, mert jóval többet érdemel annál, és jóval többet hoz is ki a befogadóból.

A *Sém fiaí* – remélhetőleg sikerült érzékeltetni – tárgya, stílusa, holisztikus és naprakész szemlélete folytán mérföldkő a hazai sémi nyelv- és kultúratudományban. Tudományos-ismeretterjesztő kategóriában, és tankönyvként is megállja a helyét. Ajánljuk „diplomátáknak, külkereskedőknek, bölcsészeknek, teológusoknak, közgazdászoknak, politikusoknak – hogy csak néhány foglalkozást említsünk taláalomra”.²⁸ Mi már tankönyvként kipróbáltuk, használjuk.²⁹ Nagyon jól bevált!

Koltai Kornélia

Jegyzetek

- 1 Pl. „*Ex oriente lux*” (66. o.), „*Az amurru rejtély*” (103. o.), *Ósi mítoszok nyomában: Ugarit nyelve és kultúrája* (133. o.), „*Beszélg a te szolgálóddal arámul*” (211. o.), *Arabia felix* (298. o.), *Szába királynőjének unokái* (311. o.) stb.
- 2 Lásd pl. az *Ókori és keleti nyelvek és írások* című előadássorozatot az ELTE BTK-n, valamint az ehhez írt digitális segédanyagot, az ún. gépeskönyvet, amely ugyanezt a címet viseli: http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Okor-kelet/Okori.es.keleti.nyelvek.es.irasok/index.asp_id=1.html
A szerző fel is használja szakirodalomként a gépeskönyv sumerre vonatkozó fejezetét, Zólyomi Gábor „A sumer nyelv és írás” című tanulmányát, lásd http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Okor-kelet/Okori.es.keleti.nyelvek.es.irasok/index.asp_id=70.html
- 3 A sémi nyelvek korábbi, földrajzi-kulturális kritériumokon alapuló lezármaztatását a szerző elveti, könyvében a R. Hetzron-féle genetikus, nyelvi (fonetikai-morfológiai) kritériumokon alapuló modell J. Huehnergard és A. Faber által tökéletesített változatát követi (58., 60. o.). Hetzron elméletét lásd Hetzron, Robert 1975. „Genetic Classification and Ethiopian Semitic”: J. Bynon – Th. Bynon (szerk.): *Hamito-semitic*. The Hague, és uő 1976. „Two Principles of Genetic Reconstruction”: *Lingua* 38, 89–104. Huehnergard elmélete olvasható: Huehnergard, John 2004. „Afro-Asiatic”: R. D. Woodard (szerk.): *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. Cambridge, 138–159, valamint uő 2005. „Features of Central Semitic”: A. Gianto (szerk.): *Biblical and Oriental Essays in Memory of William L. Moran*. Roma, 155–203. S a Faber-féle releváns szakirodalom, amelyre a szerző támaszkodik: Faber, Alice 1997. „Genetic Subgroupings of the Semitic Languages”: R. Hetzron (szerk.): *The Semitic Languages*. New York, 3–15.
- 4 A *Sém fiaí*ban a szerző Rubin diagramján mutatja be a sémi nyelvek családfáját (63. o., vö. Rubin, Aaron 2008. „The Subgrouping of the Semitic Languages”: *Language and Linguistic Compass* 2/1, 62). A diagram kissé „hiányos” voltáról lásd később.
- 5 Főként a nyelvészeti bevezetőkből, a *Megismerésünk korlátaiban* (24–29. o.) és *A nyelvi változásban* (29–32. o.), de mást is, lásd pl. a nyelvi enklávét (36. o., 9. jegyzet), a dialektuskontinuum (43. o., 46. jegyzet), a *Sprachbund* (46. o., 61. jegyzet), a szociolektus, etnolektus (272. o., 243. jegyzet) stb. definícióit.
- 6 Pl. vádi (159. o., 140. jegyzet), *halákha* (188. o., 249. jegyzet), *leson ha-hahamim* (183. o., 239. jegyzet) stb.
- 7 Pl. „Mégis mit tartalmaznak ezek a feliratok?” (153. o.), „Mit tudhatunk meg e névanyag és a későbbi maszoréta formák összevetéséből?” (178. o.) stb.
- 8 Többek között: „Vizsgáljuk meg most e kritériumokat!” (159. o.), „Most próbáljuk meg bejárni a Gardiner által bejárt utat!” (357. o.) stb.
- 9 Ilyen pl. a berber nyelvek/dialektusok felsorolása 6 pontban (43–44. o.), a modern héber létrejöttének fázisai 2 pontban (198. o.), a szábeus korszakai 3 pontban (305. o.) stb.
- 10 Pl. a fiatalabb generációkhoz intézi „A világhálón szörfözve számos modern arámi (asszír) weboldalra bukkanhatunk” című mondatát (243. o.), miközben a kutatás internetes távlataira valamennyi nemzedék figyelmét felhívja vele.
- 11 Pl. a sémi nomádok kampós végű pásztorbotját a régi magyar „öztökével” azonosítja (357. o.), a héber *gé hinnom* kapcsán a Gyeheennával való etimologikus összefüggésekre asszociál (176. o., 205. jegyzet), a hiper- és hipokorrekcio jelenségét magyar példákkal magyarázza (271. o.), és az azonos alakúság szemléltetésére is a „vár” szavunkat hozza példaként (352. o., 160. jegyzet).
- 12 A pontos szakirodalmi tételeket lásd a 3. lábjegyzetben. A szakirodalomban a Hetzront követő első évtizedekben még nem vált széles körben elfogadottá az arabot (az arámiaval és a kánaáni nyelvekkel együtt) a nyugati ág centrális csoportjába helyező felosztás. Bennetnél pl. csupán szemléltetésképpen merül fel. A tudományos „köztudatba” mindenesetre bekerült, de (kezdetben legalábbis) csak a földrajzi-kulturális tagolás alternatívájaként jelenik meg, vö. Bennett, Patrick R. 1998. *Comparative Semitic Linguistics. A Manual*. Winona Lake, 21; Rabin, Chaim M. 2007. „Semitic Languages”: M. Berenbaum – F. Skolnik (szerk.): *Encyclopaedia Judaica*. 2. ed. vol. 18. Detroit, 283; és Sáenz-Badillos, Angel 1996 [1988]. *A History of the Hebrew Language*. Cambridge, 12–14 stb.
- 13 Ez utóbbi mutatja Huehnergard rendszerét, hiszen az ókori feliratos délarabot Hetzron és Faber is a nyugati sémi ág délnyugati csoportjába helyezi, vö. R. Hetzron (szerk.) 1997, 6 (a bibliográfiai adatokat lásd a 3. jegyzetben). Huehnergard tanulmánya az ókori (feliratos) délarab centrális voltáról in A. Gianto (szerk.) 2005, 155–203 (a bibliográfiai adatokat lásd a 3. jegyzetben). Dobos is ennek a tanulmánynak az eredményeit használja fel az ókori délarab besorolásakor, vö. 299. o., 4. jegyzet. Abban azonban nincs vita a tudósok között, hogy a modern délarab nyelvek nem az ókori feliratos délarab egyenes ági le-

- származottai – hangsúlyozza a szerző a *Sém fia* 300. oldalán.
- 14 Valójában jó lenne a címben valamiképpen – pl. zárójelben – jelezni, hogy korábbi emlékekről is szó esik a fejezetben.
- 15 Fő szakirodalmi forrása tehát e dialektuskontinuum-elmélethez: Garr, Randall 2004. *Dialect Geography of Syria-Palestine 1000-586 B. C. E.* Winona Lake (2. kiadás).
- 16 Lásd pl. Kutscher, Eduard J. 2007. „Aramaic”: M. Berenbaum – F. Skolnik (szerk.): *Encyclopaedia Judaica*. 2. ed. vol. 2. Detroit, 342–343.
- 17 Kaufman, Stephen A. 1997. „Aramaic”: R. Hetzron (szerk.): *The Semitic Languages*. New York, 116. Ugyanígy osztályoz Lambdin és Huehnergard is a targumi arámi nyelvtanukban, vö. Lambdin, Thomas O. – Huehnergard, John 2002. *An Introduction to the Aramaic of Targum*. Cambridge, Mass., v. o. A Harvard egyetemi nyelvtankönyvének szánt targumi arámi gyakorlati nyelvtanra egyik hebraisztika szakos MA-s hallgatóm, Nemeshegyi Dávid talált rá az interneten, és azonmód fel is használtuk a targumi arámi kurzusunkhoz. Ajánlom Dobos Károly Dániel figyelmébe is mind az oktatásban, mind a *Sém fia* továbbvezető szakirodalmához (244. o.): www.scribd.com/mobile/doc/37318427?width=600
- 18 Lásd pl. Kutscher, in Berenbaum–Skolnik (szerk.) 2007, 342–343; 348–356 (a bibliográfiai adatokat lásd a 16. jegyzetben).
- 19 Vö. Kaufman, in Hetzron 1997, 117–118 (a bibliográfiai adatokat lásd a 17. jegyzetben). Érdekes, hogy Lambdin és Huehnergard használja a hagyományos keleti–nyugati oppozíciót, de a szirt nem sorolja egyik közé sem: a szír a rendszerezésükben önálló ágat képvisel, lásd Lambdin–Huehnergard 2002, vi. o. (a bibliográfiai adatokat lásd a 17. jegyzetben).
- 20 Sajnos, a Rubin-diagram (63. o.) ezen a ponton is „hiányos” kissé, tudniillik nem jelöli az összefoglaló csoportelnevezéseket.
- 21 Simeone-Senelle, Marie-Claude 1997. „The Modern South Arabian Languages”: Hetzron 1997, 378–381.
- 22 Azért hozunk a pszicholingvisztikára külön példát, mert a többi diszciplína vizsgálati tárgyai, módszerei folyamatosan jelen vannak a feldolgozás során, de a pszicholingvisztika fogalma és metodikája az újrab kialakulását magyarázó poligenezis elméletek egyik változatával kapcsolatban jelenik meg. Ennek köszönhető, hogy a szerző magát a tudományágot is csak itt definiálja (270. o., 237. jegyzet), szemben a szociolingvisztika, történeti nyelvészet stb. bevezetőben történő meghatározásával (és a vonatkozó szakirodalom feltüntetésével, lásd 30. o., 35–36. jegyzet stb.).
- 23 Itt konkrét hivatkozást nem ad, mert széles körben, általánosan elfogadott nézetről van szó. Ahogyan fogalmaz: „A főniciai írást sokszor – nem egészen megalapozottan – az összes hangjelölő írás őseinek nevezik” (367. o.).
- 24 Utalás a Fröhlich Ida tanszékvezető egyetemi tanár (PPKE BTK Hebraisztikai Tanszék) rövid ismertetésében írottakra, amely a könyv hátsó borítóján olvasható.
- 25 A modern technológia vívmányai: a számítógép adta lehetőségek, illetve az internetes kultúra a szerző számára teljesen természetes közeg. Folyamatosan utal különféle internetes adatbázisokra, térképekre, diagramokra, és a legnagyobb természetességgel hivatkozik az olyan népszerű, internethasználók által gyakran látogatott oldalakra is, mint amilyen pl. a Wikipedia (40. o., 26. jegyzet, 44. o., 50. jegyzet, 49. o., 80. jegyzet stb.) vagy a Wikimedia (25., 37., 44. o. stb.).
- 26 Ahogyan a már sokszor emlegetett, Hetzron által szerkesztett, 1997-es kötet is bizonyítja, amelyre a szerző a nyelvi résznél talán a legtöbbször hivatkozik, valamint a Peter T. Daniels és William Bright által szerkesztett tanulmánygyűjtemény (*The World's Writing Systems*. Oxford, 1996), amelyet az írástörténeti részben használ föl minden egyéb szakirodalmi tételnél gyakrabban.
- 27 Amelyet egyetemi tanárától, Komoróczy Gézától sajtátított el, amint ezt a *Köszönetnyilvánításból* megtudhatjuk (33. o.).
- 28 Az igei személyrag megváltoztatásával szinte szó szerinti idézet a *Kinek szól ez a könyv?* című bevezetőből (24. o.).
- 29 Az ELTE BTK hebraisztika szakán.

Éva Kocziszky – Jörn Lang (szerk.): *Tiefenwärts. Archäologische Imaginationen von Dichtern*. Philipp von Zabern Verlag, Darmstadt–Mainz, 2013, 172 oldal, € 35.

Az *Antike Welt* könyvsorozatának új kötete az antikvitást mutatja be, modern műveken keresztül. És nem is akármilyen művekről: a modern kori német költészet válogatott darabjairól van szó. A könyv tárgya ennek megfelelően kettős: egyfelől a német líra, másfelől az ókori Görögország és az archeológia. (Hogy az alcímben is felbukkanó „archeológia” szón itt régészetet, netán a Foucault-féle ismeretelméleti archeológiát kell-e értenünk, nem egyértelmű. S a könyv végére sem lesz az. Ahogy én olvastam, a szónak végig elsősorban szűkebb, „régészet” jelentése dominál, amelyet aztán az olvasó, ha az olvasottakat mélyebb refle-

xió tárgyává teszi, kedve szerint tágíthat tovább.) A kötet tehát a 18–20. századi német lírának nyújtja szűk spektrumú, az ókorra és az archeológiára fókuszáló válogatását. De rögtön megteremti egy olyan mélyebb értelmezés lehetőségét is, mely szerint e verseket és a róluk szóló tanulmányokat olvasva az antikvitás megértésének, befogadásának, a kutatási eredmények társadalmi feldolgozásának folyamatát – s ennyiben „a modernitás archeológiáját” – ismerjük meg, úgy, ahogy ezt a német költészet mutatja nekünk. Így épülhet fel egyfajta, karcsúnak és elegánsnak ígérkező híd a 19., 20. és 21. századi Németország, illetve az ókor Görögországa között.

A két szerkesztő egy-egy előszóban ezt a szerkezetet konkrét kérdésfeltevésekre is lefordítja. Kocziszkyt elsősorban az foglalkoztatja, mi hajtja a modernitás költőit az antikvitás tárgyai, relikviái

felé, mi az, amitől a költészet számára az ókor máig élő és érdekes tud maradni.¹ Jörn Lang pedig a leíró tudomány határaitra kérdez rá: a képzelet és tudományos kutatás kölcsönös meghatározottságát állítja, s ennek nyomán a régészen is szükségképp megbúvó költőt keresi.

Az elképzelés már első pillantásra magával ragadó – mindezt közérthető, átélhető és élvezhető módon könyvformába önteni azonban komoly kihívást jelent. Az egy-egy versben megragadható „archeológiai” sok esetben olyannyira szubtilis, hogy az is bizonytalan, érdemes-e egyáltalán vele kapcsolatban archeológiáról („Archäologische Imagination”-ról) beszélni. Klasszika-archeológia és német költészet viszonya pedig annyira specifikus, inkább elméleti, mint költészeti konzekvenciákkal járó kérdésnek tűnik, hogy az a veszély fenyeget, izgalmas versek helyett csupán kutatási